

Atasözleri ve Deyimlerde Akıl Kavramı

The Notion of Mind in Proverbs and Idioms

Yusuf Gökkaplan

Dr. Öğr. Üyesi, Kapadokya Üniversitesi

Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, Nevşehir / Türkiye

e-posta yusuf.gokkaplan@kapadokya.edu.tr

orcid 0000-0001-6515-4762

doi 10.54316/dilarastirmalari.1097784

Atıf

Citation

Gökkaplan, Yusuf (2022).
Atasözleri ve Deyimlerde Akıl
Kavramı. *Dil Araştırmaları*,
31: 43-63.

Başvuru

Submitted

03.04.2022

Revizyon

Revised

26.04.2022

Kabul

Accepted

02.06.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2022

ÖZ

Türk dilinin ifade ve anlam zenginliğinin görülebildiği önemli içeriklerden biri de kalıp sözlerdir. Günlük konuşma dilinde olay ve durumların daha etkili ve anlaşılır bir biçimde ifade edilmesi için kalıp sözlerden sıkça yararlanılmaktadır. Türk dili içerisinde bu kalıp sözlerin en önemlilerinin atasözleri ve deyimler olduğu söylenebilir. Türk dilinin yadigârları ve mihenk taşları olarak değerlendirebileceğimiz atasözleri ve deyimler, sosyal içerikli bağlamlardan, deneyimlerden, kültür ve gelenek olarak genele hitap eden yapılardan oluşmaktadır. Bu durum, onları sadece birer özlü veya kalıp söz değil belirli durumların ölçütü olarak kullanmayı da beraberinde getirmiştir.

Atasözleri ve deyimler üzerine derleme, anlamlandırma ve analiz etme çalışmalarının yapıldığı görülmektedir. Özellikle son dönemlerde atasözleri ve deyimlerdeki söz varlığı, sözlerin kavramsal değerleri gibi konular işlenmektedir. Bu çalışmada da atasözleri ve deyimlerde sıkça kullanılan ve geniş bir kavram alanı olan akıl sözcüğü ele alınacaktır. Akıl sözcüğünün sözlük anlamı ile çizilen kavram alanının değerlendirilmesi ve var ise bu kavram alanına eklenebilecek yeni kavram alanları belirlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Atasözü, deyim, kavram, kavram alanı, anlam, anlam bilimi

ABSTRACT

One of the important contents in which the richness of expression and meaning of the Turkish language can be seen is the proverbs and idioms. In colloquial, routines words are frequently used to express events and situations in a more effective and understandable way. It can be said that the most important of these phrases in the Turkish language are proverbs and idioms. Proverbs and idioms, which we can consider as heirlooms and touchstones of the Turkish language, consist of social contexts, experiences, structures that appeal to the public as culture and tradition.

This situation has brought about using them not only as a concise or routines statement, but also as a criterion for certain situations.

It is seen that compilation, interpretation and analysis studies are carried out on proverbs and idioms. Especially in recent years, the vocabulary in proverbs and idioms, and the conceptual values of the words are covered. In this study, the word mind, which is frequently used in proverbs and idioms, and which is a wide concept area, will be discussed. Evaluation of the concept area drawn with the dictionary meaning of the word mind and new concept areas that can be added to this concept area, if any, will be determined.

Keywords: Proverbs, idiom, notion, conceptual field, meaning, semantics

0. Giriş

Türk dili, anlam zenginliğini sözcüklerin kavramsal derinliğinden ve metaforik çeşitliliğinden alan, bu yolla da etkili ve renkli bir anlam evreni kurabilen bir dildir. Bu renkli evrenin oluşmasında sözcüklerin dilin sosyal serüveni içerisinde kazandığı yeni değerler, sözcüklerin içinde bulunduğu bağlama göre kazandığı yeni anlamlar, sözcüklerin bir araya gelerek oluşturdukları kalıp sözler oldukça etkilidir. Burada ifade edilen kalıp sözlerin anlam üretme açısından daha işlevsel olduğu söylenebilir. Çünkü kalıp sözlerde bir sözcük hem kendi anlamı ile hem de kendi anlamının dışında, içinde bulunduğu durum ve bağlama göre yeni anlam kazanmaktadır. Bu şekilde kullanılan kalıp sözlerin anlam ve kavram özelliklerinin incelenmesi veya sınıflandırılması da önem arz etmektedir. Birer anlam havuzu olarak değerlendirebileceğimiz kalıp sözlerin Türk dilinde kullanım alanları oldukça geniştir. Özellikle de bir düşüncenin veya durumun etkili bir biçimde izah edilmesinde kalıp sözlerin çeşitli işlevlerinden istifade edilmektedir.

Türkçede günlük konuşma dilinde sıkça kullanılan en yaygın kalıp sözler, atasözleri ve deyimlerdir. Karaağaç, deyim ve atasözlerinin oluşumunu nedenli olarak bir araya getirilen sözlerin genelleşip kavramlaşarak bir bütün oluşturmaları ile izah etmektedir (2013: 350). Sözcüklerin genel bir anlam çerçevesinde kavramsallaşması, söz konusu sözcüğün sözlük anlamının ve kullanım sahasının genişlemesini, bu yolla oluşan yeni kullanım ve anlamların derinlik kazanmasını sağlamaktadır. Kavram alanı derinleşen sözcüklerin sözlük anlamları ve günlük dildeki kullanımları da bu duruma paralel bir gelişme göstermektedir. Bu nedenle, atasözlerini ve deyimleri oluşturan, mantık çerçevesinde bir araya getirilen sözcüklerin kavramsal alanının belirlenerek söz konusu sözcüklerin anlam derinliklerinin tespit edilebilmesi, dilin anlam ve ifade gücünün ortaya konulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu sözcüklerin anlam evreni sadece sözlük maddesinden ya da içinde bulunduğu bağlamdan gelmez. Karaağaç, özel ve nedenli yapılar olarak adlandırdığı söz öbekleri ile cümlelerin, genelleşip nedensizleşmesine, yani deyim, birleşik söz ve atasözlerinin oluşmasına çeşitli olayların, anlayışların ve inanışların kaynaklık ettiğini ifade etmektedir (2013: 353). Aksoy, atasözleri ve deyimlerin her dilde bulunan ulusal bir varlık olduğunu, toplumbilim, ruhbilim, eğitim, ekonomi, felsefe, tarih, ahlak, folklor... gibi birçok konuyu ilgilendirdiğini, disiplinler arası bir çalışma yöntemi ile birçok konu ve yön ile incelenebileceğini, deyiş güzelliği, anlatım gücü ve kavram zenginliği bakımından çok

önemli dil yapıları olduğunu ifade etmiştir (1988: 13). Bu nedenle atasözleri ve deyimlerde sıklıkla kullanılan sözcüklerin kavram alanlarının belirlenebilmesi dil-kültür-toplum ilişkisinin ortaya konulması için de önemlidir.

1. Amaç

Bir dildeki sözcüklerin kavramsal alanının belirlenmesi, o dildeki söyleyiş zenginliğin ve dilin ifade gücünün anlaşılmasındaki önemli kriterlerden biri olarak değerlendirilebilir. Özellikle de sadece kalıplaşmış ifade olarak değil, aynı zamanda birer kültür ögesi olarak değerlendirilebilecek atasözleri ve deyimlerde sözcük kullanımının bu bakış açısıyla ele alınması önem arz etmektedir. Bu çalışmada, atasözü ve deyimlerin ifade ve anlatım zenginliğinin, atasözleri ve deyimlerdeki sözcüklere ve bu sözcüklerin kavram alanlarına yansımalarının değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Atasözlerini ve deyimleri oluşturan tüm sözcüklerin bu bakış açısıyla ele alınması gerekse de bu çalışmanın sınırları yalnızca *akıl* sözcüğü ile çizilmiştir. *Akıl* sözcüğünün atasözleri ve deyimlerdeki kullanım alanları, aklın hangi kavramsal çerçevede, hangi anlam ilgisi ile kullanıldığı, söz konusu kullanımın anlatım gücüne ve söyleyişine kattığı anlam konuları işlenmiş ve bir sözcüğün yeni bağlamlarda kullanılmasıyla kazandığı anlam alanının ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda öncelikle atasözü ve deyim kavramı üzerinde durulacak, konu üzerinde yapılan çalışmalara kısaca değinilecek ve tespit edilen sözcüklerin değerlendirmeleri Türkçenin söz varlığı, sözcükbilim, anlambilim, atasözü ve deyim varlığı gibi kuram ve araştırma alanları çerçevesinde değerlendirilecektir.

2. Kapsam

Bu çalışmanın kapsamı, atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğü ile sınırlandırılmıştır. Atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğünün tespiti için Ömer Asım Aksoy'un "Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü Cilt 1 ve Cilt 2" (1984-1988) çalışmasından, "Güncel Türkçe Sözlük'ten" (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022), Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan "Bölge Ağızlarından Atasözleri ve Deyimler" (2019) çalışmasından yararlanılmıştır. Söz konusu kaynaklarda tespit edilen atasözleri ve deyimlerde bölgesel farklılıklardan kaynaklı sözcük bazında değişikliklerin olması durumunda her iki kullanıma da yer verilmiştir.

2.1. Atasözü

Atasözleri, kalıplaşmış, yapıcı söz öbeği veya cümleyle ortak özellikler gösteren, tek başlarına bir anlam bildiren ve az sözle çok şey anlatan, genellikle şart veya genel düşünce-ana düşünce olmak üzere iki bölümden oluşan, kısa ve öz anlam ifade eden sözcük grupları olarak tanımlanabilir (Karaağaç 2013: 361, Aksoy 1988: 15-16). Aksan, bir dilin söz varlığı içinde yer alan atasözlerini bir toplumun bilgelikliğini, deneyimlerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan yüzyıllarca yaşayabilen sözler olarak değerlendirmiştir (2018: 41). Atasözünün sözlük anlamı ise, uzun deneme ve gözlemlere

dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimesel olarak verilmektedir (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022).

Atasözleri, sözlü kültürün mihenk taşı olarak değerlendirilebilir. Atasözlerini, gelenek, örf ve adetlerin taşıyıcılığının yanı sıra, gündelik dilde de halen canlılığını koruyan, söyleyişe değer ve anlam katan kalıp sözler olarak düşünülmesi de mümkündür. Bu bağlamda atasözleri, gelenekler vasıtası ile yerleşen ulusal varlıklar, tanrı ve peygamber sözü gibi ruha tesir eden atalardan kalma sözler, inandırıcı, kutsal ve ulusal olma özelliklerini taşıyan kalıp ifadeler olarak tanımlanabilir (Aksoy 1988: 15). Atasözlerinde aktarılmak istenen düşüncelerin deneyimler neticesinde elde edilen ampirik bir bilgi olduğu; bu nedenle de bir ulusa mal olan ortak düşünce ve tasavvur dünyasının ürünü olduğu ifade edilebilir. Sadece etkili ve veciz kalıp ifadeler değil aynı zamanda yol gösterici bir başvuru kaynağı olarak da değerlendirilebilirler.

2.2. Deyim

Deyim, genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir olarak tanımlanmaktadır (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022). Bu genel tanımın paralelinde birçok deyim tanımı mevcuttur. Deyim, bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içerisinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce (Aksoy 1988: 52), bireysel ve nedenli olan bir söz dizimi biriminin genelleşip yaygınlaşarak nedenliliğini yitirmesiyle ortaya çıkan ve tek bir sözlük birimi gibi algılanan söz öbeğidir (Karaağaç 2013: 228). Karaağaç, değişik olayların insan düşüncesinde özet olarak bıraktığı sembolik, kurgulanmış, saymaca biçimlerin deyimlerin oluşmasında etkili olduğunu ifade etmiştir (2013: 353). Deyimleri bir dilin söz varlığı içerisinde değerlendiren Aksan ise deyimleri dili konuşan toplumun anlatımındaki gücünü ve başarısını, benzetmeye, nükteye olan eğilimini ortaya koyan önemli öğeler olarak ifade etmiştir (2018: 39).

Somuncu, deyimlerdeki su kavramı üzerine yaptığı çalışmasında deyim tanımlamalarını derleyerek bu tanımları kategorize etmiştir. Somuncu, deyimlerin anlam bakımından dikkat çekici olduklarını, genel olarak gerçek anlamlarının dışında kullanıldıklarını, söz diziminde kelime grubu olarak kullanıldıklarını, kalıplaşmış anlatım biçimi olarak kabul edildiklerini ifade ederek yapılan tanımlamaları dört ana çerçeveye etrafında toparlamıştır (2020: 162).

Deyimlerin anlam zenginliği ve kavram derinliği konusunda bir sınıflandırma yapan Aksoy, bunları on özellik etrafında kümelemiştir. Bu kümeleme:

- 1) Büyük bir bölümünün, kavramları değişmece yoluyla, anlatım güzelliği ve özgünlüğü içinde belirten kalıplaşmış sözcük öbekleri ve tümceler olmaları,
- 2) Bir yan özellik olarak iki yargılı ve uyaklı olmaları,
- 3) Bir yan özellik olarak öykücük ya da konuşma biçiminde olmaları,
- 4) Bir yan özellik olarak bir öyküye ya da bir olaya dayanmaları,
- 5) Bir yan özellik olarak adetleri, inanışları, gelenekleri bildirmeleri,

- 6) Anlatım güzelliği kaygısı güdülmeksizin bir kavramı belirtmek için kurulan kalıplaşmış söz topluluğu olmaları,
- 7) Belirli bir dilbilgisi kuralı ile değil, özel bir biçimde kurulmaları,
- 8) Eksilteli anlatımı biçimi ile kullanılmaları,
- 9) İkileme biçiminde kullanılmaları,
- 10) Bir sözcüğün, özel bir yardımcı eylem ile kurulması ile oluşmaları, özelliklerinden hareketle yapılmıştır (Aksoy 1984: 404-414).

Aksoy'un yaptığı anlam kümelemesinden de görüleceği gibi deyimlerin anlatım zenginliği ve anlam içeriği oldukça zengindir. Karaağaç da deyim anlamının canlı olduğunu, deyim anlamı ile deyim oluşturulan sözlerin anlamları arasında dolaylı bir ilişki bulunduğunu ifade etmiş ve Aksoy ile benzer düşünce sergilemiştir (2013: 356).

2.3. Atasözleri ve Deyimler Üzerine Yapılan Çalışmalar

Atasözleri ve deyimler Türk dilinde söyleme zenginlik katan, kendilerine özgü bir ifade ve anlatım biçimi olan, dil kullanımının ve anlam zenginliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilmiş ve bu zengin kaynak üzerine birçok müstakil çalışma yapılmıştır. Aksoy (1988), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü*; Aksoy (1984), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 Deyimler Sözlüğü*, Bahadınlı (1971), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*; Bekar (2019), *Batı Kültüründe Türk Atasözleri*; Çotuksöken (1992), *Deyimlerimiz*; Doğan (1992), *Açıklamalı ve Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü*; Hengirmen (1994) *Deyimler Sözlüğü*; Kırbas (1993), *Deyimler Sözlüğü*; Ordulu (1993), *Açıklamalı Örnekli Deyimler Sözlüğü*; Özdemir (2000), *Açıklamalı-Örnekli Deyimler Sözlüğü*; Par (1994), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*; Parlatır (2008), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II-Deyimler*, Püsküllüoğlu (1995) *Türkçe Deyimler Sözlüğü*; Sinan (2015) *Türkçenin Deyim Varlığı*; Yurtbaşı (1996), *Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü*; Yurtbaşı (2013), *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*; TDK (2019) *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler* gibi eserler bu tür çalışmalara örnektir.

Bunun yanı sıra atasözleri ve deyimlerdeki zenginlikler farklı çalışma türlerine de konu olmuştur. Bu çalışmada, kavram üzerine yapılan çalışmalardan istifade edilmiştir. Atasözleri ve deyimlerdeki kavramlar üzerine yapılan bu çalışmalarda, Bulut (2017), *Türk Atasözlerinde Dağ Kavramının Mekânsal İşlevi*; Duvarcı (2011), *Atasözü ve Deyimlerde Yel ve Sel Kavramlarının Anlamlandırılması*; İlhan (2007), *Atasözleri ve Deyimlerimizde Beden Kelimeleri ve Kavram Alanları*; Gürel ve Tat (2019), *Türkçede Beden Olgusu: Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bir İçerik Analizi*; Kargı İnce (2021), *Deyimlerde Kandırmak Kavramı*; Kuzay Demir (2016), *Atasözleri ve Deyimlerde 'Kan' Kavramı*; Somuncu (2020), *Deyimlerde Yer Alan 'Su' Kavramının Çağırışım Yöntemi ile İncelenmesi*; Ünal (2019), *Atasözleri ve Deyimlerde Baht ve Bahtla İlgili Kelimeler Üzerine* gibi kavram alanları üzerine çalışmalar yapılmıştır.

3. Atasözü ve Deyimde Kavram, Anlam

3.1. Kavram ve Kavram Alanı

Kavram, geleneksel mantıkta bir nesnenin zihindeki tasarımı, zihnin nesnelere kavramasına ya da bilmesine araç olan mantıksal yapı; ortak özellikler taşıyan bir dizi olgu, varlık veya nesneyle ilgili genel nitelikli bir anlam içeren her türlü tasarım; düşünce, imge; gösterilen olarak tanımlanmaktadır (Aksan, 1990: 151, Lyons 1977'den aktaran Arslan Erol, 2014: 26, Vardar, 1998: 138).

Dilin gücü, bu güçle beraber gelişen dil yetisi insanoğlunun doğuştan kazandığı en temel özelliklerden birisidir. Dış dünyayı gözlemleyen ve onu anlamlandırma çabası içinde olan insanoğlu, bu gözlemleri neticesinde dış dünyayı ve nesnelere tanımlamaktadır. Söz gelimi, havlayan şeylerin tümü köpek olarak adlandırılır, kuş uçan bir hayvandır, soba sıcaktır ve yakabilir... Bu bir nevi insanoğlunun dış dünyayı tanımlama biçimidir. Aksan'a göre, her bir dil birliği, kavramları kendi algılaması ve anlatımıyla değişik yollardan, değişik kavramlarla ilişki kurarak oluşturur (2009: 41). Varlık veya eylemlerin sözlük anlamları ise varlık ve eylemlerin özeline inilmeden onları birer kavram halinde bildirirler (Karaağaç, 2013: 364). Bir sözcüğün sözlük anlamının çerçevesi genel bir kavram alanı içerisinde verildiğinden her bir sözcüğün kavram alanının geniş anlam derinliğine sahip olduğu söylenebilir. Bu bağlamda sözcüklerin kavram alanının sınırlarının çizilmesi onların bağlama göre doğru anlaşılmasını sağlayacak önemli bir unsurdur.

Kavram alanı, birbirleriyle ilişkili ve bazen eş anlamlı sayılabilecek, birbirine yakın kavramların içinde düşünüldükleri alan olarak tanımlanabilir (Aksan, 1971: 254). Söz gelimi *kırılma* sözcüğünün sözlük anlamı 1. kırılmak işi, 2. yürürken salınma, nazlı yürüyüş, 3. Saydam bir ortamdan başka bir saydam ortama geçen ışının doğrultusunu değiştirmesi (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022) olarak verilmiştir. Burada verilen üç farklı anlam *kırılma* sözcüğünün kavramsal alanının sınırlarını çizmiştir. İnsanoğlu günlük yaşantısında bağlama göre uygun olan sözcükleri seçecektir. Bu esnada bir sözcüğün anlamı daha önce belirlenen sınırların dışına da çıkarak kavramsal sınırlarını genişletebilir. Bu, o sözcüğün kullanıldığı farklı bağlam ve ortamlara göre anlam kazanması ile açıklanabilir. Örneğin, Arapçadan dilimize giren *mal* sözcüğünün ilk anlamı Güncel Türkçe Sözlük'te, bir kimsenin, bir tüzel kişinin mülkiyeti altında bulunan, taşınır veya taşınmaz varlıkların bütünü olarak (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022) verilmektedir. Buna ek olarak, büyük baş hayvan; alınıp satılabilen her türlü ticaret eşyası, bayağı, aşağılık, kötü kimse; esrar; orospu (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022) anlamları da sözcüğün kavramsal alanını oluşturan diğer anlamlardır. Aksan'a göre bu alan içinde kavramların değerlerinin belli edilebilmesi değil, zihnin nasıl işlediği, dil denen sistem içindeki çeşitli öğelerin konuşma, okuma, yazma sırasında nasıl seçildikleri önemlidir (1971: 254).

Akıl sözcüğünün atasözleri ve deyimlerdeki kavram alanının sınırları da 1. Düşünme, anlama ve kavrama gücü, us; 2. Öğüt, salık verilen yol; 3. Düşünce, kanı; 4. Bellek (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022) olarak çizilebilir. Alman dilcisi Trier'e göre kavramlar da tıpkı mozaik gibi birbirini sınırlandıran çeşitli parçacıkların birleşmesinden oluşmuş bir alan içinde bulunmaktadır. Trier bu alanı, *dil alanı* adıyla

ifade eder ve bu kurama göre kavram değeri, ancak kapladığı yerle ve öteki kavramlarla bağıntısına göre belli olmaktadır. Alman dilinde akıl, idrakle ilgili kelimeleri bu yöntemle, bir alan içinde inceleyen Trier'in dışında aynı yöntemi uygulayan ya da ona katkılarda bulunan birçok araştırmacı vardır (Aksan, 1971: 254). Bu bağlamda akıl, insan zihninin dış dünyadan kavrayarak aldığı ve deneyimlediği ya da o an yaşadığı bir gerçekliğe göre söze dönüşen bir kavram olarak değerlendirilebilir. Söz gelimi, doğal yaşantıda görebileceğimiz larva olarak tabir edilen küçük canlılar kurtçuk göstergesi ile adlandırılmıştır. Bu gösterge, gördüğümüz ve zihnimizde canlandırdığımız kurtçuk ile onu ifade eden adı birleştirmez. Bu durumda, dil birliğinde bir kavramla insan zihninde ona bağlı olarak bulunan *ses imgesi* birleşir (Aksan, 2009: 34). Söz gelimi, *el akıl verir ekmek vermez* atasözünde ve *akıl gülü* deyiminde kullanılan *akıl* sözcüklerinin taşıdığı gösterge değeri aynıdır fakat zihnimizde uyandırdığı çağrışım değeri farklıdır. *Akıl gülü* deyimindeki *akıl* sözcüğünün kavram alanı düşünce, kanı olarak atasözündeki *akıl* sözcüğünün kavram alanı ise öğüt, salık verme olarak değerlendirilebilir.

Bir sözcüğün kavram alanının genişliği konusunda dikkate alınması gereken diğer bir önemli konu da anlamdır. Anlam, bir sözlükte madde başı olarak görebileceğimiz ve bir kavramı yansıtan *düşünce, görgü, denge* gibi sözcüklerdir (Aksan, 2009: 27). Karaağaç anlamı, beş duyu organı ile doğadan edinilen algıların, dil yoluyla da saymacalardan oluşan yapay bir dünya olan dil ve düşünce dünyasından alınan bilgilerin kişinin önceki bilgileri ışığında yorumlanmış biçimi olarak tanımlamıştır. Ona göre anlam, dış dünyadaki bir varlığın veya dildeki bir birimin harekete geçirdiği kavram ve içeriktir. (Karaağaç, 2013: 19). Leech, anlamı yedi ayrı başlık altında incelemektedir. Bunlar; kavram anlamı, yan anlam, sosyal/toplumsal ve duyu anlamı, yansıyan ve eş dizimli anlam, çağrışım anlamı, konu anlamı, kastedilen ve yorumlanan anlam (Leech'ten, Arslan Erol, 2014: 25). Burada kavram alanı olarak adlandırılan anlam türü temel anlama, sosyal anlam ise bir dilin kullanımındaki sosyal durumlarla ilgili şeyleri taşıyan anlama, duyu anlamı ise sıklıkla temel ve yan anlamın içeriğinde bulunan anlama işaret etmektedir (Arslan Erol, 2014: 25). Deyim ve atasözlerinin bu üç anlam türü çerçevesinde ele alınması mümkündür. Söz gelimi, *akıllı yolunu şaşırınca deli sevinir* atasözünde *akıllı* sözcüğü *düşünme, anlama, kavrama* anlamları ile temel anlamda kullanılmıştır. Bu sözcüğün kavram alanı da buradaki anlam ile sınırlıdır. *Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır* atasözünde *akıl* sözcükleri ise dilin sosyal kullanımına bir örnek olarak gösterilebilir ve *düşünce, kanı* anlamlarını da ihtiva eder. *Tembele iş buyur (buyurursan) sana akıl öğretir* atasözündeki *akıl* sözcüğü ise hem temel anlamı hem de yan anlamı içeren bir şekilde kullanılmıştır ve *öğüt, salık verme* anlamlarını içerir.

Çağdaş dilbilimi şu görüşü benimser: “Kelimelerin anlamları yoktur, yalnızca kullanımları vardır.”, “bir kelimenin anlamları bunların kullanımlarının toplamından başka bir şey değildir.” (Arslan Erol, 2014: 21). O halde bir sözcüğün kullanıldığı her farklı bağlam, ona yeni anlam verebilecek bir ortamdır. Yukarıda verilen atasözleri örneklerinde de durumu bundan farklı değildir. Tek bir ses değeri ile karşıladığımız farklı anlamların olması bu görüş ile ifade edilebilir. Söz gelimi *akıl bokuna karışmak* deyiminde akıl sözcüğü korkmak eylemi ile ilişkilendirilmiştir. Elbette burada akıl sözcüğünün sınırı sözlük anlamı ile çizilmiştir fakat kullanıldığı bağlam itibarıyla yeni bir kavram alanı kazanmıştır. Bu duruma bir başka örnek ise *akıl toprak değil, herkes başına savura* atasözünde görülmektedir. Burada akıl sözcüğü Güncel Türkçe

Sözlük'teki ilk anlamı *düşünme, anlama ve kavrama gücü, us* ile verilmiştir. Ama bağlam merkezli bir değerlendirme ile *akıl* sözcüğünün toprak ile benzer bir kullanım alanına sahip olduğu görülmektedir. Benzer bir durum *akıl para ile satılmaz* atasözünde de görülmektedir. Burada *akıl* sözcüğü para ile satılacak bir nesne olarak kullanılmıştır. *Aklının bir köşesine yazmak* deyiminde ise akıl sözcüğü hatırlatıcı bir unsur olarak kullanılmıştır. Verilen örneklerde de görüldüğü gibi bir sözcüğün anlamsal çerçevesinin sözlük anlamı ile verilmesi onun kullanım sahasını kısıtlamamaktadır. Dolayısıyla sözcüklerin kullanım alanları anlam alanlarından daha geniş olabilmektedir.

3.2. Kavramlaştırma/Anamlama

Anamlama, bir nesneyi, bir varlığı, bir kavramı, bir olayı, bunları anlığımızda canlandırabilecek bir göstergeye bağlayan oluştur (Vardar, 1999: 23). Her dil, nesnelere, devinimleri adlandırırken onları kendine özgü biçimde algılar; kimi zaman belli kavramalara bağlar (Aksan, 2009: 31). Anlambilimde anamlama, dünyadaki nesne ve olayların belli bir ses bileşimiyle simgeleştirilerek kavramlaştırılması olarak tanımlanmaktadır (Aksan, 2009: 30). Dolayısıyla anlamlamanın kavram oluşumu için önemli bir eşik olduğu söylenebilir. *Akıl* sözcüğü Arapça kökenli olmasına rağmen Türkçede işlek olarak kullanılan bir sözcüktür. Burada ifade edilen kavramlaştırma sürecinden geçen sözcüğün geniş bir kavram alanı olduğu söylenebilir. Güncel Türkçe Sözlük'te dört farklı anlam ile kavram alanı çizilen *akıl* sözcüğü, 1. Düşünme, anlama ve kavrama gücü, us. 2. Öğüt, salık verilen yol. 3. Düşünce, kanı. 4. Bellek anlamları ile verilmiştir. Buradaki anlam zenginliği bir sözcüğün sosyal olarak işlevliği ile ifade edilebilir. Türkçenin bu açıdan en önemli özelliği, tek tek sözcüklerde olsun, deyimlerde ve öteki birden çok ögeli birimlerde olsun, kavramlaştırma sırasında doğadaki nesnelere dayanması, doğadaki nesnelere, biçimler, renklerden yararlanarak, bir şeyi canlandırarak anlatmasıdır (Aksan, 2009: 97). *Akılları pazara çıkarmışlar, herkes yine kendi aklını almış (beğenmiş)* atasözünde de görüleceği gibi *akıl* sözcüğünün kavramlaştırılma süreci Aksan'ın belirttiği kriterler çerçevesinde kalmaktadır. Kavramlaştırma, varlığı eş ve benzer özellikler ekseninde öbeklendirme eylemidir (Karaağaç, 2013, s. 364). Kendine özgü bir dili olan her toplum, doğadaki nesnelere, değişik durum ve olayların, devinimlerin anlatımı sırasında birtakım ses bileşimlerinden yararlanır; bu ses bileşimleriyle onları kavramlaştırır. Bu kavramlaştırma süreci, kimi zaman bir dilin kendi kök ve ekleriyle kimi zamanda ilgisi veya benzerliği olan başka kavramlara dayanarak onlardan yaptığı aktarmalarla ad vermeye yönelir (Aksan, 2009: 30). Atasözleri ve deyimler de Türkçede kavramlaştırma ve anamlama sürecinin en yoğun görüldüğü alanlardan biridir.

4. Yöntem

Bu çalışmada, akıl sözcüğünün yer aldığı 94 atasözü, 151 deyim tespit edilmiştir. Atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğünün kavramsal alanı Güncel Türkçe Sözlük'te bu sözcüğün anlam karşılığı ile sınırlandırılmıştır. Güncel Türkçe Sözlük'te verilen anlamlar esas alınarak atasözleri ve deyimlerdeki *akıl* sözcüklerinin kavramsal sınıflandırması da tablo olarak verilmiştir. Bu tablodan yola çıkılarak atasözleri ve deyimlerdeki *akıl* sözcüğünün kavramsal yüzde grafiği oluşturulmuştur.

Atasözleri ve deyimlerdeki sözcüklerin çağrışım, kullanım ve kavram alanlarının zengin olması Türkçenin söz varlığında deyim ve atasözlerinin büyük öneme sahip olduğunu göstergesidir. Türkçenin söz varlığında atasözleri ve deyimlerin rolünün belirlenmesinde Aksan'ın "Türkçenin Söz Varlığı" (2004) adlı çalışmasından yararlanılmıştır. Ulutaş ve Kara tarafından atasözlerinde kullanılan sözcüklerin sıklığı üzerine yapılan "Türk Atasözlerinde Sık Kullanılan Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme" adlı çalışmada Metin Yurtbaşı'nın hazırladığı "Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü'nde" *akıl* sözcüğünün en sık kullanılan 100 sözcükten biri olduğu ve bu sözcüğün 94 kez kullanıldığı tespit edilmiştir (2021: 229). Bu çalışmada yapılan tespitle Yurtbaşı'nın tespitinin aynı olması çalışmanın geçerliliği açısından önemlidir. *Akıl* sözcüğünün anlam özelliklerinin çerçevesinin çizilmesinde ise sözcükbilimin *kaplam-içlem, sözlüksel anlamın çözümlemeleri, çokanlamlılık* başlıklarından istifade edilmiştir. Sözcükbilim konusunda Günay'ın "Sözcükbilime Giriş" (2018) adlı çalışmasından yararlanılmıştır.

5. Bulgular: Atasözü ve Deyimlerde Akıl Kavramı

Akıl, algılama, zihin anlamına gelen ve Uygur döneminden beri görülen *ög (ök)* sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesinde çok yaygın bir kullanım alanının olduğunu ancak zamanla yerini *akıl* sözcüğüne bıraktığı bilinmektedir (Aksan, 2018: 128). Eski Anadolu Türkçesindeki *ög* sözcüğünün öğlemek (*anumsamak*), *öglendirmek (ders, ibret vermek)*, *öğlenmek (kendine gelmek)*, *ögsemek (özlemek, fazla istek duymak)* gibi çeşitleri bulunan sözcüğün *öge düşmek, öge düşürmek, ögü dirilmek, ögü gelmek, ögü gitmek, ögün azdırmak, ögünden geçmek, ögünden gitmek, ögüne gelmek, ögüne getirmek, ögünü başına dermek, ögünü divşürmek*, gibi birçok deyim oluşturduğu görülmektedir (Aksan, 2018: 128). Aynı sözcüğün Anadolu ağızlarında halen varlığını sürdürdüğü de görülmektedir. İdrak ve akıl kavram alanı ile ifade edilebilecek *ög* sözcüğü Ankara'daki derlemelerde idrak ve akıl kavram alanı ile aynı kavram alanıyla Kastamonu'da da kullanılan sözcüğün *öksüz* şeklinin akılsız kavram alanı ile kullanıldığı da tespit edilmiştir. (Aksan, 2018: 237). Bu verilerden hareketle Türk dilinin tarihi seyri içerisinde akıl sözcüğünün kullanım ve kavram alanının sıkça işletildiği çıkarılabilir. *Ög* sözcüğü ile verilen örnekler *akıl* sözcüğü ile güncellendiğinde bugün çok sık kullanılan atasözleri ve deyimler görülecektir.

Çalışmanın kapsamını oluşturan kaynaklarda tespit edilen atasözleri ve deyimlerdeki akıl sözcüğü 1. *düşünme, anlama, kavrama*, 2. *öğüt, salık verme*, 3. *düşünce, kamı*, 4. *bellek* anlamlarının oluşturduğu kavramsal çerçevede değerlendirilmiştir. Atasözlerindeki 72 akıl sözcüğü *düşünme, anlama, kavrama* kavram alanı ile, 3 akıl sözcüğü *öğüt, salık verme* kavram alanı ile, 23 akıl sözcüğü *düşünce, kamı* kavram alanı ile kullanılmıştır. *Akıl* sözcüğü 4 atasözünde ise hem *düşünme, anlama, kavrama* hem de *düşünce, kamı* kavram alanı ile kullanılmıştır.

Atasözlerindeki *akıl* sözcüklerinin kavramsal sınıflandırılması Tablo-1'de verilmiştir.

Tablo 1

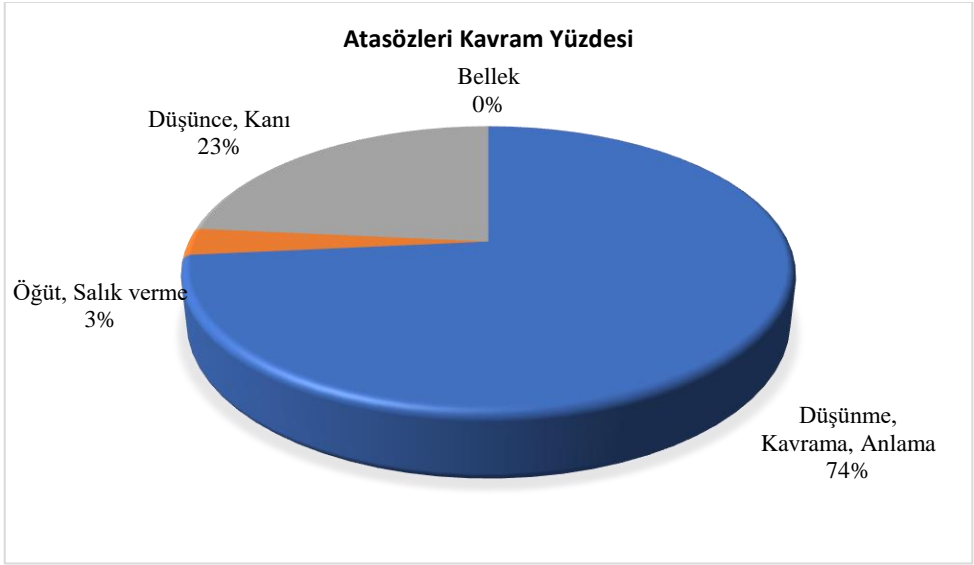
Atasözü	Düşünme, Anlama, Kavrama	Öğüt, Salık verme	Düşünce, Kanı	Bellek
Acıklı başta akıl olmaz.	✓			
Ağızdan akıllı.			✓	
Akça akıl öğretir, don yürüyüş.		✓		
Akıl (baht) olmayınca başta ne kuruda biter ne yaşta.	✓			
Akıl adama sermaye.	✓			
Akıl akıldan üstündür.			✓	
Akıl başta sermaye, bol kazanda helva ye.			✓	
Akıl için tarik (yol) birdir.			✓	
Akıl olmayınca ne yapar sakal, çarığı dağlarda döşürdü çakal.	✓			
Akıl olmayınca ne yapsın sakal, keçiyi ağaca çıkarır çakal.	✓			
Akıl olmayınca ne yapsın sakal?	✓			
Akıl ortak, mal ortağı kaypak.			✓	
Akıl para ile satılmaz.			✓	
Akıl toprak değil, herkes başına savura.	✓			
Akıl ucundan baykuş viraneyi bekler.			✓	
Akıl var her şey var, akıl yok hiçbir şey yok.			✓	
Akıl yaşta değil, baştadır.	✓			
Akılları pazara çıkarmışlar, herkes yine kendi aklını almış (beğenmiş).	✓		✓	
Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır.	✓		✓	
Akıllı düşününceye kadar deli oğlunu evirir.	✓			
Akıllı gününü gün eder; deli gün gelir ederim, dermiş.	✓			
Akıllı heleşesinden, deli gülmesinden belli olur.	✓			
Akıllı her şeyi, kurnaz herkesi bilir.	✓			
Akıllı hırsız, mal sahibini haksız çıkarır.	✓			
Akıllı insan garip olmaz.	✓			
Akıllı köprü arayınca dek deli suyu geçer.	✓			
Akıllı malı yer, mal aklı yemez.	✓		✓	
Akıllı oğlan neyler ata malını, akılsız oğlan neyler ata malını.	✓			
Akıllı oğlan varmış malı n'eylersin, akılsız oğlan varmış malı n'eylersin.	✓			

Akıllı olsa her sakallı kişi, sakallılara danışırlardı her işi.	✓			
Akıllı olsun, düşman olsun.	✓			
Akıllı sözünü delilerle deli yeminlerle.	✓			
Akıllı yolunu şaşırınca deli sevinir.	✓			
Akıllı, söylemeden düşünür, akılsız düşünmeden söyler.	✓			
Akıllı, sözünü deliye söyler.	✓			
Akıllıyı arkada tutma, ahmağı kılavuz etme.	✓			
Akılsız basın cezasını (zahmetini) ayak çeker.	✓			
Akılsız başa devlet konmaz, konsa bile çok durmaz.	✓			
Akılsız başın altında sefil taban ne çeker.	✓			
Akılsız dişiler, bülbül daldan kışılar.			✓	
Akılsız iti yol kocadır.	✓			
Akılsız kasabın gerisine kaçır masadı.	✓			
Akılsız, baş, n'eyler tıraş.	✓			
Akılsızın malını akıllı yer.	✓			
Akılsızlık göz buğundan zor imiş.	✓			
Aklı başında olan, eşeğini dağdan taştan indirir.	✓			
Aklı başında olmayanın evinde aşı olmaz.	✓			
Aklı kısayla, boyu köseyle arkadaş olma.	✓			
Aklı uyanık kişi, eliyle işler işi.	✓			
Aklı yetmeyenin devesini gütm.	✓			
Akılın var parayı ne yapacaksın, akıl yok gene parayı ne yapacaksın.	✓			
Akılın yoksa burnunun delikleri de mi yok?	✓			
Aklını başına çağır.	✓			
Akılınla gör, elinle yap.	✓			
Akılınla gör, kalbinle işle.	✓			
Arı söğüdü, akıllı öğüdü sever.	✓			
Aşk başa gelirse akıl baştan çıkar.	✓			
Baba akıyla adam, adam olmaz.			✓	
Bir deli kuyuya taş atmış, kırk akıllı çıkaramamış.	✓			
Bir deli olmazsa bir akıllı geçinemez.	✓			
Bir deliyle, bir akıllı bir kılı kırmamış.	✓			
Çok gülen deli akıllanmaz.	✓			

Dakmaca akıl para etmez.			✓	
Deli dostun olacağına akıllı düşmanın olsun.	✓			
Deli gününü görmüş, akıllı demiş: "Benim günüm geride".	✓			
Deli kadının yaptığını, akıllı kadı bozamaz.	✓			
Deli kul n'ylesin canı, akıllı kul n'ylesin malı.	✓			
Deli olmayınca akıllı geçinemez.	✓			
Delinin aklı yoksa, eli ayağı vardır.	✓		✓	
Delinin başı ucunda yatmaktan, akıllının ayağı ucunda yatmak hayırlıdır.	✓			
Delinin çalıştığı akıllı içindir.	✓			
Delinin parası akıllının cebinde biter.	✓			
Deliyi sevmekten, akıllıya sevilme iyidir.	✓			
Deliyi sevmektense akıllıyı döv.	✓			
Deliyi sikmekten, akıllıya göt vermek iyidir.	✓			
Deliyle bal yiyeceğime, akıllıyla taş çekerim.	✓			
Deliyle zengin aklına geleni eder.			✓	
Dünya bir gemi, akıl yelkeni, fikir dümeni, kolla kendini, göreyim seni.			✓	
El akıl verir ekmek vermez.		✓		
El aklına uyan yolda kalır.			✓	
Fakirin akli olsa fakir olmaz.	✓			
Her akıl bir olsa, Bilecik'te pazar olmaz.			✓	
Her akıl bir olsa, sığıra (koyuna) çoban bulunmaz.			✓	
Hırsızın akli olsa gübre çalar.	✓			
İtin akılsız (durur durur da) Kurban Bayramı'nda silaya gider.	✓			
İtin akılsızını suyun derinine atarlar.	✓			
Keskin akıl (zekâ) keramete kış attırır.			✓	
Koyma akıl, akıl olmaz (cepten düşer), (Sokma akıl, sekiz adım gider).			✓	
Öfkede akıl olmaz.	✓			
Tatsız aşı tuz neylesin, akılsız başa söz neylesin.	✓			
Tayfanın akıllısı, geminin dümeninden uzak durur.	✓			
Tembele iş buyur (buyurursan) sana akıl öğretsin.		✓		
Türk'ün akli, gözünde saklı.	✓			
Tüde akıl olsa ayda bitmez.			✓	

Atasözlerinde yer alan *akıl* sözcüğünün kavramsal çerçevesini çizen dört başlığa genel olarak bakıldığında *düşünme, anlama, kavrama* kavramı ile karşılanan sözcüklerin oranı %74 olarak tespit edilmiştir. En yüksek ikinci oran %23 ile *düşünce, kanı* kavram alanıdır. Bu iki kavram alanından hareketle *akıl* sözcüğünün kavramsal alanının daha çok düşünme veya düşünce ile ilişkilendirildiği görülmüştür. *Akıl* sözcüğünün, *kavrama* ve *anlama* kavram alanlarının zekâ sözcüğü ile ilişkilendirebileceği söylenebilir. Zekâ sözcüğü *insanın düşünme, akıl yürütme, objektif gerçekleri algulama, yargılama ve sonuç çıkarma yeteneklerinin tamamı, anlayış, dirayet, zeyreklik, feraset* (<https://sozluk.gov.tr/> için e-GTS 11.03.2022) anlamlarını ihtiva etmektedir. Söz gelimi, *Türk'ün akıllı, gözünde saklı; tayfanın akıllısı, geminin dümeninden uzak durur; akıllı köprü arayınca dek deli suyu geçer* atasözlerindeki *akıl* sözcüğünün kavram alanı zekâ sözcüğünün kavram alanı ile ifade edilebilir.

Grafik 1

Deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğünün sınıflandırılması Tablo-2’de verilmiştir.

Tablo 2

Deyim	Düşünme, Anlama, Kavrama	Öğüt, Salık verme	Düşünce, Kanı	Bellek
Akıl akıl, gel çengele takıl.			✓	
Akıl alır gibi değil.	✓			
Akıl almak.	✓			
Akıl almamak.	✓			
Akıl bırakmamak.	✓			
Akıl çok sermaye yok.		✓		
Akıl dağıtılırken değirmene karpuz öğütmeye gitmiş.	✓			

Akıl danışmak.		✓		
Akıl durdurmak.	✓			
Akıl erdirememek (veya ermemek).	✓			
Akıl erdirmek.	✓			
Akıl gülü.			✓	
Akıl havsala almamak.	✓			
Akıl için yol (veya tarik) birdir.			✓	
Akıl kişiye sermayedir.	✓			
Akıl öğretmek.		✓		
Akıl sır ermemek.	✓			
Akıl terelelli (olmak).	✓			
Akıl tokmağı olmak.		✓		
Akıl var, ızan (veya mantık veya yakın) var.	✓			
Akıl veren çok, ekmek veren yok.		✓		
Akıl vermek.		✓		
Akıl yaşta değil baştadır.	✓			
Akıl yok başta, ne gezersin Maraş'ta.			✓	
Akıl yürütmek.	✓			
Akılta tutmak.				✓
Akıldan çıkarmak.				✓
Akıldan çıkmak.				✓
Akıldan piyade.	✓			
Akıldan yüngül olmak.	✓			
Akıldanem yok.		✓		
Akıllılar değirmene yoğurt öğütmeye gitmişler.	✓			
Akısız babanın sersem oğlu.	✓			
Akısızlardan akıl alma.	✓		✓	
Akla (veya akıllara) durgunluk (veya şaşkınlık) vermek.	✓			
Akla fenalık vermek.	✓			
Akla gelmemek.				✓
Akla gelmeyen başa gelir.	✓			
Akla hayale gelmemek.				✓
Akla sığar gibi.	✓			
Akla sığmamak.	✓			
Aklı almamak.	✓			
Aklı basmak.	✓			
Aklı başa yaş getirir.	✓			
Aklı başına gelmek.	✓			

Aklı başına yar olmamak.	✓			
Aklı başından gitmek.	✓			
Aklı başka yerde olmak.			✓	
Aklı bir (veya beş) karış yukarıda (veya havada) olmak.	✓			
Aklı bir yerde olmak.			✓	
Aklı bokuna karışmak.	✓			
Aklı çatallanmak.	✓			
Aklı çıkmak.	✓			
Aklı dağılmak.	✓			
Aklı dönmek.	✓			
Aklı durmak.	✓			
Aklı ermek.	✓			
Aklı fikri bir şeyde olmak.			✓	
Aklı file erer.	✓			
Aklı fileden çıkmak.	✓			
Aklı gitmek.	✓			
Aklı Horasan'da yayla etmek.	✓			
Aklı kalmak.	✓			
Aklı karışmak.	✓			
Aklı kesmek.	✓			
Aklı kesmemek.	✓			
Aklı kısa.	✓			
Aklı öküz mayısı gibi kat kat olmak.	✓			
Aklı pusmak.	✓			
Aklı semt olmak.	✓			
Aklı sonradan gelmek.				✓
Aklı suya ermek.	✓			
Aklı takkenin doruğunda.	✓			
Aklı var, avlağası yok.			✓	
Aklı yatmak.	✓			
Aklı yetik.	✓			
Aklı zıvanadan çıkmak.	✓			
Aklıma gelen başıma geldi.				✓
Akılın başında olsa da karamayalarım hep senin olsa.	✓			
Akılın ermez, götün sakız çiğner.	✓			
Akılın Osmanla, fikrin Osmanla; ineğin bir dana doğursa gütsen Osmanla.			✓	
Akılın süzgecinden geçirmek.	✓			
Akılın yolu birdir.	✓			

Aklına bir şey gelmek.				✓
Aklına bir şey gelmesin.				✓
Aklına bokuna olmak.	✓			
Aklına düşmek.				✓
Aklına esmek.				✓
Aklına geleni işleme, her ağacı taşlama.				✓
Aklına geleni söylemek.				✓
Aklına geleni yapmak.				✓
Aklına gelmek.				✓
Aklına getirmek.				✓
Aklına koymak.				✓
Aklına mukayyet olmak.	✓			
Aklına sığdırmak.				✓
Aklına sığmamak.				✓
Aklına şaşayım (veya şaşarım).	✓			
Aklına takmak.				✓
Aklına turp sıkayım.	✓			
Aklına tüküreyim.	✓			
Aklına uymak.	✓			
Aklına yatmak.				✓
Aklına yazık mı olacak.	✓			
Aklına yelken etmek.	✓			
Aklında kalmak.				✓
Aklında olsun (veya kalsın!).				✓
Aklında tutmak.				✓
Aklından çıkarmamak.				✓
Aklından çıkmak.				✓
Aklından geçirmek.				✓
Aklından geçmek.				✓
Aklından zoru olmak.	✓			
Aklını (bir şeyle) bozmak.	✓			
Aklını başına almak (veya toplamak veya devşirmek).	✓			
Aklını başından almak.	✓			
Aklını başka yere vermek.	✓			
Aklını çelmek.			✓	
Aklını devşirmek.	✓			
Aklını kaçırmak.	✓			
Aklını karıştırmak.	✓			
Aklını kullanmak.	✓			

Aklını oynatmak.	✓			
Aklını peynir ekmekle yemek.	✓			
Aklını sıçratmak.	✓			
Aklını şaşırmaq.	✓			
Aklını takmak.	✓			
Aklını yormak.	✓			
Aklının ayarını bozmak.	✓			
Aklının bir köşesine yazmak.				✓
Aklının köşesinden geçmemek.				✓
Aklının mihı eksik.	✓			
Aklının terazisi bozulmak.	✓			
Aklının ucundan bile geçirmemek.				✓
Aklınla bin yaşa.			✓	
Aklıyla bayram etmek.	✓			
Bir okka pekmez, hiç aklım kesmez.	✓			
Bu akılla iyi, iki bayramı bir arada yaparsın.			✓	
Dal akıl yatmak.	✓			
Delinin aklına taş getirmek.			✓	
Demden akıllı.	✓			
El deliye, biz akıllıya hasretiz.	✓			
En akıllımız Deli Bekir, o da hapiste yatıyor.	✓			
En akıllısı değirmende yoğurt öğütür.	✓			
Erkek eşek akıllı.			✓	
Gül akıllı.	✓			
Her aklımı sana vereyim de ben değirmenci mi olayım?			✓	
Hırsızın aklına taş düşürmek.				✓
Oş oş akıllı.	✓			
Uymaca akıllı.	✓			
Veresiye akıl.	✓			

Akıl sözcüğünün kullanıldığı deyim sayısı 151 olarak tespit edilmiştir. Deyimlerdeki *akıl* sözcüğü 97 kez *düşünme*, *anlama*, *kavrama*, 7 kez *öğüt*, *salık verme*, 16 kez *düşünce*, *kani*, 32 kez *bellek* anlamı ile kullanılmıştır. Deyimlerde de atasözlerinde olduğu gibi büyük oranda *düşünce*, *anlama*, *kavrama* ile sınırları çizilen kavram alanının fazla kullanıldığı görülmüştür. Atasözlerinde kullanılmayan *bellek* anlamı ihtiva eden kavram alanın deyimlerde kullanıldığı tespit edilmiştir.

Grafik 2

Atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğü sözcükbilim çerçevesinde kaplama ya da işlem başlığı altında da ele alınabilir. Anlam alanı olarak da adlandırılabilen işlem sözcüğü, bir kavramın ortak özelliklerinin tümü anlamına gelmektedir (Guiraud, 1999: 23). Bu durumda *akıl* sözcüğü sözlük anlamının yanı sıra bağlam merkezli kullanımları neticesinde kazandığı anlamlarla birlikte değerlendirilmelidir. Bu daha önce de bahsedilen sözcüklerin anlamlarından ziyade kullanımlarının olduğu fikrine de paralellik gösteren bir durumdur. Her bir kullanımın farklı bir anlam içermesi de anlamın oluşum süreci ile ifade edilebilir. Günay'a göre anlam oluşumu iki aşamada gerçekleşir: Anlamlama ve anlam alanı (Günay, 2018: 96). Anlam alanı, bir kavramın ortak özelliklerini belirten bir alandır. Bu bağlamda atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğünün anlam alanı Güncel Türkçe Sözlük'teki karşılığıdır. Asıl önemli olan ise anlamlama sürecidir. Anlamlama, vericinin bildirisini oluşturma aşamasındaki gerçekleştirdiği etkinliklerin tümü olarak ifade edilebilir (Günay, 2018: 96). Buradan hareketle atasözlerinde 112, deyimlerde 151 kez kullanılan *akıl* sözcüğünün anlamı anlamlama ve anlam alanının toplamı olarak ifade edilebilir. Bu durumda *akıl* sözcüğü atasözleri ve deyimlerde 263 farklı anlam ile kullanılmıştır. Kazanılan bu farklı anlamlar ise sözcüğün kavram alanının genişliği ile ifade edilebilir. Söz gelimi, *en akıllımız Deli Bekir, o da hapiste yatıyor* deyiminde akıllı sözcüğü Güncel Türkçe Sözlük'te verilen birinci anlam alanı olan *düşünme, anlama ve kavrama gücü, us* ile açıklanabilir. Ama burada akıllı olmak kavramı akla sahip olan, düşünebilen, kavrayabilen, anlayabilen değil çevresindekilere kıyasla akıllı olabilen fakat bir akıllıdan beklenilmeyen davranışları gerçekleştiren kimse olarak anlamlandırılmıştır.

Bir sözcüğün birden fazla anlam ilgisi ile kullanılması o dilin çokanlamlılığı ile ifade edilebilir. Atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğünün de farklı anlam ilişkileri ile kullanılması da çokanlamlılık ile ifade edilebilecektir. Anlamlama ve anlam alanıyla birlikte düşüneceğimiz çokanlamlılık, bir dilde bir sözcüğün temel anlamı dışında yeni kavramları anlatır duruma gelmiş olmasıyla (Aksan, 2018: 72), bir gösterenin (akıl)

ortak anlamsal özellikler sunan birden çok gösterilene (zeki olma, kıvrak düşünme, bellek, anlama, kavrama vb.) gönderimde bulunmasıyla tanımlanmıştır (Günay, 2018: 242). Bir dilde çokanlamlı sözcüklerin bulunması, bu sözcüklerin yeni anlamlar kazanması dilin sağlıklı durumda olduğunun göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Aksan, 2018: 72). Atasözleri ve deyimlerde kullanılan sözcüklerin çokanlamlı olmaları kısa ve akıcı kalıplarla birden fazla durumun ifade edilmesini olanaklı kılmaktadır. Atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğünün kavram alanının sözlük anlamı ile sınırlı kalmaması da sözcüğün çokanlamlı bir kullanım, anlam ve kavram alanına sahip olduğunun göstergesi olarak yorumlanabilir.

5. Sonuç

Bir dilin ifade ve anlam zenginliğinin göstergelerinden biri olan deyim ve atasözlerindeki sözcüklerin anlam ve kavram değerlerinin tespit edilmesi, o sözcüğün arka planındaki sosyal ve kültürel zenginliğin de anlaşılmasında önemlidir. Bu çalışmada ele alınan *akıl* sözcüğü de bu tür sözcükler arasında gösterilebilir. Bu çalışmada 94 atasözünde ve 151 deyimde 263 farklı anlam ilgisi ile kullanılan *akıl* sözcüğünün kavramsal çerçevesi sözlük anlamına bağlı kalınarak değerlendirilmiştir. Fakat atasözleri ve deyimlerdeki *akıl* sözcüğünün kavramsal zenginliğinin sözlük anlamı ile sınırlı kalmadığı görülmüştür.

Akıl sözcüğü ile türetilen ve hem akıl sözcüğünün kavram alanında bulunan hem de yeni birer anlam ve kavram alanı ihtiva eden *akıllı*, *akılsız* sözcüklerinin, *akıl* sözcüğünün kavram alanını zenginleştirdiği ifade edilebilir. Atasözlerinde *akıllı* sözcüğü 18 kez, *akılsız* sözcüğü ise 10 kez kullanılmıştır. Bu sözcüklerden sonra gelen dost, düşman, insan, baş gibi isimlerin niteleyici olarak kullanılması *akıl* sözcüğünün kavram alanına değer katmıştır. Bunun yanında *akıllı* ve *akılsız* sözcüklerinin *deli* sözcüğü ile bir arada kullanılması sözcüğün kavram alanının zıtlık kurgusu ile genişlediğinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Atasözlerinde *akıllı*, *akılsız* ve *deli* sözcükleri zıtlık kavramı ifade edecek biçimde 15 kez kullanılmıştır.

Akıl sözcüğünden türetilen sözcüklerin deyimlerdeki kullanımının atasözlerindeki gibi sık olmadığı görülmüştür. Deyimlerde *akıllı* sözcüğü 10 kez, *akılsız* sözcüğü ise 2 kez kullanılmıştır. *Akıl* sözcüğü *deli* sözcüğü ile zıtlık kavram alanı ile 3 kez kullanılmıştır. Buradan hareketle *akıl* sözcüğünün diğer sözcüklerle kavram alanı ilişkisinin atasözlerinde daha sık işletildiği söylenebilir. Deyimlerdeki anlam vurgusunun daha kısa ve net olmasının, duygu ve düşüncelerin daha anlaşılır bir biçimde ifade edilmesinin böyle bir kullanım farkının doğmasına neden olduğu söylenebilir.

Atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl* sözcüğü ve bu sözcükten türetilen yeni sözcüklerin anlam derinliği zekâ kavram alanı ile ifade edilebilir. Dolayısıyla, akıl sözcüğünün sözlük anlamının birinci maddesi, zekâ sözcüğü ile birebir aynı olmasa da bu kavram alanını ifade edebilecek biçimde güncellenebilir. Çünkü atasözleri ve deyimlerde kullanılan *akıl*, *aklı olan*, *akıllı*, *akılsız* gibi sözcüklerin kavram alanında sadece düşünme, anlama, kavrama değil bununla beraber ince, kıvrak bir zekâ içeriğinin de olması gerekir. *Akıllı sözünü deliye söyletir, akıllı malı yer, mal aklı yemez* atasözlerindeki sözcükler bu türden kullanıma örnek olarak gösterilebilir.

Akıl sözcüğü ve bu sözcükten türetilen diğer sözcüklerin kavram alanına anlayışlı, doğru düşünebilen, sağ duyulu kavram alanları da eklenebilir. Deli dostun olacağına akıllı düşmanın olsun atasözü bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Atasözlerinde ve deyimlerde 263 farklı kullanım alanı olan ve bu kullanımlara bağlı olarak ortaya çıkan yeni kavram ve anlam alanları dilin zenginliğinin göstergesi olarak yorumlanabilir. Buradaki kavram alanının derinliği ve zenginliği çokanlamlılık ve anlamlama süreci ile ifade edilebilir. Atasözleri ve deyimlerdeki aktif ve renkli anlam ve kavram alanı Türk dilinin doğru işleyişinin ve güncelliğinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Sonuç olarak, dilimizin önemli bir zenginlik kaynağı olan atasözleri ve deyimlerin anlamlandırılmasında sözcüklerin anlam ve kavram evrenine doğrudan değer katan sosyal bağlama dikkat edilmesi önemlidir. Burada gösterilecek hassasiyet, atasözlerini ve deyimleri oluşturan her bir sözcüğün, sözlükteki madde başına katabileceği yeni değer anlaşılmaya açısından önemlidir. Bu tür yaklaşımların kuramsal bir çerçevede gerçekleşmesi yapılacak olan çalışmaların sınırlarının belirlenmesi açısından da önemlidir. Ayrıca, atasözleri ve deyimler sosyal ve kültürel birer sözlü kültür ürünü olarak düşünülürse bu yapıyı oluşturan sözcüklerin kavram alanının sosyal ve kültürel zenginliklerden beslenmesi de dikkate alınmalıdır.

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (2004). *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*. İstanbul: Multilingual.
- AKSAN, Doğan (2009). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayın Evi.
- AKSAN, Doğan (2009). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2018). *Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- AKSOY, Ömer Asım (1977). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü III Dizin ve Kaynakça*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım (1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap.
- ARSLAN EROL, Hülya (2014). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAHADINLI, Yusuf Ziya (1971). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Hür Yayınları.
- BEKAR, Beytullah (2019). *Batı Kültüründe Türk Atasözleri*. Konya: Kömen Yayınları.
- BÖLGE AĞIZLARINDA ATASÖZLERİ VE DEYİMLER (2019). (Haz. Mustafa S. Kaçalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BULUT, Birol (2017). "Türk Atasözlerinde Dağ Kavramının Mekânsal İşlevi". *Turkish Studies*, 12/5: 111-122.
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf (1992). *Deyimlerimiz*. İstanbul: Özgül Yayınları.
- DOĞAN, Ahmet (1992). *Açıklamalı ve Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- DUVARCI, Ayşe (2011). "Atasözü ve Deyimlerde Yel ve Sel Kavramlarının Anlamlandırılması". *Gazi Türkiyat*, 8: 231-238.
- GUİRAUD, Pierre (1999). *Anlambilim* (Çev. Berke Vardar). İstanbul: Multilingual.
- GÜNAY, V. Doğan (2018). *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim.
- GÜREL, Emet ve TAT, Merba (2019). "Türkçede Beden Olgusu: Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bir İçerik Analizi". *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 32: 235-256.
- GÜZEL, Abdurrahman ve KARADAĞ, Özay (2013). "Kelime Sıklığı Açısından Türk Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9/1: 274-280.
- HENGİRMEN, Mehmet (1994). *Deyimler Sözlüğü- 1000 Temel Deyim*. Ankara: Engin Yayınevi.

- İLHAN, Nadir (2007). "Atasözleri ve Deyimlerimizde Beden Kelimeleri ve Kavram Alanları". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 93/671: 761-769.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Anlam Bilimi ve İletişim*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- KARGI İNCE, Gizem (2021). "Deyimlerde Kandırmak Kavramı". *Homeros*, 4/3: 137-149.
- KIRBAŞ, Mengüç (1993). *Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Koza Yayınları.
- KUZAY DEMİR, Gonca (2016). "Atasözleri ve Deyimlerde 'Kan' Kavramı". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 41: 13-35.
- ORDULU, Mehmet Akif (1993). *Açıklamalı Örnekli Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Erdem Yayınları.
- ÖZDEMİR, Emin (2000). *Açıklamalı-Örnekli Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- PAR, Arif Hikmet (1994). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Serhat Yayın A.Ş.
- PARLATIR, İsmail (2008). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II- Deyimler*. Ankara: Yargı Yayınları.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali (1995). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- SİNAN, Ahmet Turan (2015). *Türkçenin Deyim Varlığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- SOMUNCU, Melike (2020). "Deyimlerde Yer Alan 'Su' Kavramının Çağrışım Yöntemi ile İncelenmesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13/69: 161-173.
- ULUTAŞ, Mustafa ve KARA, Mehmet (2020). "Türk Atasözlerinde Sık Kullanılan Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 21: 223-241.
- ÜNAL, Ayşe (2019). "Atasözleri ve Deyimlerde Baht ve Bahtla İlgili Kelimeler Üzerine". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 66: 355-364.
- YURTBAŞI, Metin (1996). *Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Özdemir Yayınları.
- YURTBAŞI, Metin (2013). *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*. İstanbul: Excellence Publishing.